

OUDE VORMEN EN OUDE WOORDEN: EEN POLITIEKE VOORGESCHIEDENIS VAN D66

Coen Brummer¹

Op 14 september 1968 sprak Hans van Mierlo het congres toe van D66, de partij die hij had helpen oprichten en die hij leidde als fractievoorzitter in de Tweede Kamer. In zijn toespraak *De keuze van D'66* hield hij de zaal voor dat de bestaande ideologieën geen antwoord meer boden op 'de vragen die ons bezighouden'. Hij brak een lans voor pragmatische politiek en verzette zich tegen het bestempelen van D66 als links of rechts of als socialistisch of liberaal. Dat was 'je neerleggen bij de oude vormen en de oude woorden'.²

Maar vrijwel vanaf de oprichting van de partij bestond ook weerstand tegen deze visie van Van Mierlo. Al in 1968 werd in partijblad *Democraat* voorzichtig discussie gevoerd over de ideologische grondslagen van de partij en werd geschreven over 'dat rotwoord pragmatisch'.³ Begin jaren zeventig nam de roep toe onder het partij kader om 'een filosofie', iets wat werd versterkt door tegenvallende verkiezingsresultaten en het gevoel 'ideologisch onvindbaar' te zijn voor de kiezer.⁴ Deze discussie stelde in het idee van de 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek. Die werd ideologisch omschreven met termen als 'links-liberaal', 'niet-socialistisch links' en 'sociaal-liberaal'.⁵ Gaandeweg de jaren zeventig en tachtig begonnen meer partijleden zich te associëren met het links-liberalisme, onder wie Tweede Kamerlid Elida Tuinstra, die D66 een 'moderne liberale partij' noemde.⁶

Waar Van Mierlo wenste dat D66 volgens de ‘ontploffingstheorie’ zou opgaan in een brede progressieve volkspartij in een nieuw politiek bestel, wilden de pleitbezorgers van D66 als links-liberaal project juist een permanente politieke partij, als toevluchtsoord voor kiezers die zich niet thuisvoelden bij sociaal-democratisch links, liberaal rechts of het confessionele midden. Deze houding werd wellicht het best geïllustreerd door Tweede Kamerlid Erwin Nypels. Hij wendde zich in een interview met weekblad *De Tijd* in 1985 rechtstreeks tot Van Mierlo, die pas was teruggekeerd als politiek leider: ‘Jij mag er zijn om te verdwijnen. Ik ben er om te blijven.’⁷

Enkele oprichters van D66 benoemden expliciet de gelijkenis met de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb, 1901-1946),⁸ een partij die net als D66 de nadruk legde op ‘staatkundige hervormingen [...] en het belang van individuele ontplooiing en de voorwaardenscheppende rol van de overheid’.⁹ De vdb ging in 1946 op in de doorbraakpartij Partij van de Arbeid, maar desalniettemin is ook in de historiografie over D66 opgemerkt dat de ‘politiek-ideologische inspiratie van het liberalisme’ en de ‘verwantschap met [...] de Vrijzinnig-Democratische Bond’ kunnen worden genoemd als ‘historische dimensies’ van D66.¹⁰

In dit hoofdstuk worden deze dimensies in kaart gebracht door een beschrijving van de politieke ‘voorgeschiedenis’ van D66. Immers, de visie op D66 als links-liberale partij nodigt uit tot historische reflectie. Waar speelde links-liberale politiek zich af voordat D66 werd opgericht? En als D66 (mede) werd opgericht om deze positie in het politieke spectrum te vullen, wat was dan de reden dat deze positie überhaupt vacant was op dat moment? Welke eerdere pogingen zijn ondernomen die hadden kunnen leiden tot een permanente links-liberale vertegenwoordiging in de Nederlandse politiek?

In deze bijdrage wordt eerst de ontwikkeling beschreven van de linkerflank van het liberalisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Aan bod komt hoe links-liberalen zich verenigden binnen de Liberale Unie (1885), in de vooral op Amsterdam gerichte Radicale Bond (1892) en in de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901). Het moment waarop de vdb in 1946 opging in de Partij van de Arbeid wordt in dit hoofdstuk als startpunt genomen om drie ‘routes’ te verkennen waarlangs links-liberale politiek zich mogelijk had kunnen ontwikkelen in de periode 1946-1966: via links-liberalen in de PvdA, via de heroprichting van de vdb in

1953, en via de linkerflank van het liberalisme binnen de vvd en jongerenorganisatie JOVD. Uiteindelijk liepen alle drie routes vroeger of later dood, waarna D66 vanaf 1966 een links-liberale positie verwierf in het politieke spectrum. Bij wijze van conclusie wordt in dit hoofdstuk gereflecteerd op de vraag waarom het met D66 in 1966 wel kwam tot een duurzame positionering van het links-liberalisme in de Nederlandse politiek, terwijl dit na de Tweede Wereldoorlog niet eerder lukte.

Goeddeels zijn deze ontwikkelingen in de historiografie gedocumenteerd; denk aan Gerrit Taals uitvoerige liberalismestudie *Liberalen & Radicalen in Nederland 1872-1901*, Meine Henk Klijsma's *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* en Patrick van Schies *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*. Sinds het verschijnen van deze werken heeft het biografisch onderzoek naar hoofdrolspelers binnen het liberalisme en de sociaal-democratie een sterke impuls gekregen.¹¹ In dit hoofdstuk worden – voor zover mogelijk in de beperkte ruimte – de perspectieven uit dit biografisch onderzoek meegenomen, door aandacht te hebben voor de rol van personen in de politiek.

Dit hoofdstuk heeft niet als doel alle nuances in kaart te brengen binnen het links-liberale ideologische spectrum en de bijbehorende terminologie. In de tweede helft van de negentiende eeuw stonden 'links-liberalen' te boek als 'vooruitstrevende liberalen', 'jong-liberalen', 'geavanceerd liberalen' en soms als 'radicalen'. De vrijzinnig-democraten uit de eerste helft van de twintigste eeuw hadden een getroebleerde verhouding met het woord 'liberaal', al was het merendeel van de oprichters afkomstig uit het liberale smaldeel van de Nederlandse politiek. Ook is de term 'vrijzinnig-democratisch' uitgelegd als de gedachte 'dat de vrijheid het best tot haar recht komt wanneer het volk zelf over die vrijheid medezeggenschap krijgt'.¹² D66 had tot 1998 geen formeel ideologisch etiket, tot het ledencongres in dat jaar het predicaat 'sociaal-liberaal' aannam. Hoewel de verschillen in terminologie zeker ook verschil in ideologie betekenen, waren al deze politieke bewegingen, elk in hun eigen tijd, herkenbaar als vertegenwoordigers van de linkerzijde van het liberalisme. Dit door hun nadruk op zowel liberale beginselen als individuele gewetensvrijheid en uitgangspunten als privébezit en particulier ondernemerschap, in combinatie met een visie op de staat als emancipatoire kracht voor de ontplooiing en

ontwikkeling van het individu.¹³ Vaak werd dit gecombineerd met een wens tot democratische hervormingen, variërende van uitbreiding van het kiesrecht en een meer inclusieve politieke cultuur tot de introductie van nieuwe democratische instrumenten. Tussen de emancipatoire agenda en de democratische agenda bestond altijd een zekere connectie: met de juiste ontwikkelingskansen zou ieder individu een volwaardige politieke burger kunnen zijn, en omgekeerd stelde het politieke burgerschap mensen in staat hun sociale emancipatie te bevorderen door actief deel te nemen aan de democratie.¹⁴ (Een nadere beschouwing van het gedachtegoed van D66 is te vinden in het hoofdstuk 'Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast' van Laurien Hansma en Paul Lucardie elders in deze bundel.)

Liberale politiek in een parlement van individuen

Wie politieke partijen uit het verleden onder de loep neemt, moet in de eerste plaats beseffen dat het idee wat een politieke partij is, door de jaren heen is veranderd. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw was het Kamerlidmaatschap een individuele aangelegenheid; verbondenheid met een 'partij' was niet aan de orde (of werd op zijn minst ontkend). Dat er op enig moment 'scherp afgeteekende politieke partijen' ontstonden, werd over het algemeen zelfs gezien als een ronduit negatieve ontwikkeling. Als er al groepsvorming was tussen Kamerleden, was er geen sprake van een gezamenlijk programma of van stemmen per blok.¹⁵ Wanneer in de decennia na de grondwetswijziging van 1848 werd gesproken over 'de liberale partij' ging het dan ook om niet meer dan een los gezelschap van politici die op voordracht van lokale 'kiesverenigingen' waren verkozen tot lid van de Tweede Kamer.¹⁶ Het was vooral door deze kiesverenigingen, die dienden als podia waarop kandidaten zich konden profileren, dat zij genoodzaakt waren kleur te bekennen in actuele kwesties tegenover hun kiezers.¹⁷

In deze periode voor de opkomst van politieke partijen maakte het liberalisme een sterke ideologische ontwikkeling door. Deze ontwikkeling is te beschrijven als een serie generatieconflicten. Voor de oerliberalen van 1848, het jaar waarin Johan Rudolph Thorbecke zijn Grondwet wist door te voeren, was het liberalisme een ideologie

gericht op het breken van de ongecontroleerde macht van koning en adel. De samenleving moest georganiseerd worden binnen kaders van wet- en regelgeving, waarin niet het privilege maar het recht de dienst uitmaakte. De generatie-Thorbecke had een agenda nagestreefd van constitutionele hervormingen, verbeteringen in de fysieke infrastructuur en liberalisatie van de handel.¹⁸ Binnen deze door wetten georganiseerde samenleving konden vrije burgers hun eigen leven inrichten. De overheid moest terughoudend zijn zich te mengen in sociale zaken, zo was de liberale opvatting – geheel in lijn met het economische *laisser-faire*-denken van de tijd.¹⁹ Een goede illustratie van dit liberalisme is de *Narede* die Thorbecke schreef in 1869, waarin hij onder meer stelde: ‘Eene eerste wet [van de staat] is onthouding; onthouding van hetgeen zijne roeping als regtsvereniging te buiten gaat.’²⁰

Omstreeks 1870 werd Thorbecke door jongere politici meer en meer gezien als sta-in-de-weg voor vernieuwing. Voorganger van deze jonge liberalen was aanvankelijk Isaac Fransen van de Putte. Hij trok het gezag van Thorbecke in twijfel, maar deed dit zonder al te veel ideologische gedrevenheid. Thorbecke zelf had weinig zin ‘in het gedoe’ en hoopte dat Van de Putte zich alsnog bij zijn leiderschap neer zou leggen.²¹ Echt inhoudelijke oppositie tegen het thorbeckiaanse liberalisme kwam tot stand met Samuel van Houten en Jan Kappeyne van de Coppello. Van Houten bekritiseerde Thorbeckes gebrek aan hervormingszin in verschillende Kamerdebatten en artikelen met zo’n intensiteit dat hem werd verweten een ‘politiek moordenaar’ te zijn.²² Kappeyne hield een richtinggevende toespraak in 1874, waarin hij brak met het liberale principe van de terughoudende overheid en betoogde dat het oude liberale vrijheidsideaal nu ‘een klank zonder inhoud’ was. De staat mocht zich niet langer afzijdig houden van vragen over ‘kennis, zedelijkheid en rijkdom.’²³

In ideologische zin was dit het voorzichtige begin van wat links-liberalisme genoemd kan worden: de gedachte dat vrijheid ‘voorafging aan de staat’ werd ingeruild voor de nieuwe gedachte dat vrijheid ook mogelijk werd gemaakt door ‘de interventie van de overheid.’²⁴ Het Nederlandse liberalisme kende voortaan, in de woorden van politicoloog Ruud Koole, ‘twee gezichten van de vrijheidsliefde.’²⁵ In de praktijk resulteerden de verschillende opvattingen onder individuele liberale politici vooral in een gebrek aan daadkracht: in de jaren 1870 en 1880 moesten de liberalen geregeld toezien hoe zij – ondanks ruime

meerderheden in de Tweede Kamer – niet eensgezind genoeg waren om een regering te vormen.²⁶

De Liberale Unie als eerste liberale partij

In 1885 kwam het tot de oprichting van de eerste liberale partij, de Liberale Unie, maar van harte ging dit niet.²⁷ Het partijbestuur mocht de naam ‘bestuur’ niet dragen, omdat dit te veel hiërarchie impliceerde. Tweede Kamerleden vreesden bemoeienis met hun stemgedrag vanuit de kiesverenigingen die bij de Liberale Unie waren aangesloten, en omgekeerd ergerden de lokale bestuurders zich weer aan de vermeende overheersing vanuit ‘Den Haag’.²⁸ Inhoudelijke onenigheid was er ook vanaf de start, met name over de vraag of het verzet tegen het klerikalisme het enige specifieke politieke beginsel moest zijn.²⁹ Men kwam er niet uit, waarop de eerste Unie-voorzitter Gerard van Hamel de wens uitsprak dat de hele liberale partij ‘van éénen stam’ was. Hij wilde niemand uitsluiten op basis van een partijprogramma, dat dan ook niet geschreven werd in de eerste tien jaar. Toch kon hij niet voorkomen dat het inhoudelijk bleef rommelen.³⁰ De behoudendste liberalen, de zogenoemde ‘oud-liberalen’, zouden zich nooit thuis voelen in de partij, omdat deze hun te progressief was.³¹ Zo gaf de ledenvergadering van de Liberale Unie in haar beginjaren opdracht aan het bestuur tot het publiceren van geschriften over typisch ‘sociale’ onderwerpen: opleidingen voor werkmannen, verzekeringen, gezonde arbeiderswoningen en zo meer.³²

Dat het zwaartepunt van de Liberale Unie lag bij de vooruitstrevende, links-liberale politiek, bleek ook uit de rollen die beeldbepalende links-liberalen gedurende meerdere jaren hadden in de partij en wier geschriften door de ledenvergaderingen werden omarmd, zoals Hendrik Goeman Borgesius, Arnold Kerdijs en Johannes Tak van Poortvliet.³³ Laatstgenoemde werd door de linkervleugel van de Liberale Unie gezien als ‘leider der vrijzinnigen’ en zou met het kiesrechtvoorstel dat hij indiende als minister in 1892, een strijd doen ontbranden tussen ‘Takkianen’ en ‘Anti-Takkianen’.³⁴ De Liberale Unie plaatste zich achter zijn wetsvoorstel, dat een forse uitbreiding van het kiesrecht zou betekenen als het zou worden aangenomen.³⁵

De steun voor de kiesrechtuitbreiding was reden voor een deel van de behoudende liberalen om de Liberale Unie te verlaten, iets wat nogmaals zou gebeuren toen de partij in 1896 brak met haar verleden en tóch een partijprogramma besloot op te stellen.³⁶ Dit partijprogramma werd een 'hervormingsprogramma', waarin onder meer werd gepleit voor een 'zo ruim mogelijke' uitbreiding van het kiesrecht én een afgeslankt 'programma van urgentie'. Dit laatste stuk moest door alle kandidaten worden onderschreven en bevatte verregaande voorstellen: een nieuwe armenwet, een ongevallenwet, beperking van de arbeidsduur, verbetering van de woonomstandigheden en verbetering van 'den rechtstoestand der vrouw'.³⁷ Het is veelzeggend dat de progressieve Kerdijk in de ledenvergadering voorstelde voortaan bekend te staan als 'vrijzinnige democraten', omdat zij zich immers in het hervormingsprogramma hadden uitgesproken voor een ruime uitbreiding van het kiesrecht. De vergadering stemde het voorstel weg, maar het idee van een 'vrijzinnig-democratische' partij was geboren.³⁸ Het kenmerkt de onrust die liberalen voelden over zichzelf, mede veroorzaakt door 'revolutieangst' als gevolg van de dreiging van het opkomende socialisme.

Leve de democratie! De Radicale Bond tussen socialisme en liberalisme

Kerdijk was niet de enige die de Liberale Unie verder 'naar links' probeerde te bewegen. Ondanks haar gematigd progressieve standpunten slaagde de partij er onvoldoende in de meer radicale linkerflank tevreden te stellen. Een typische figuur die ijverde voor een radicaler liberalisme was Willem Treub, die de belangrijke Amsterdamse liberale kiesvereniging 'Burgerplicht' van binnenuit probeerde te hervormen. De voorstellen van Treub en zijn geestverwanten voor algemeen kiesrecht, progressieve inkomstenbelastingen en een rol voor de overheid bij de voorziening van water, gas, telefoon en elektriciteit vonden geen gehoor. Het was aanleiding tot de oprichting van kiesvereniging 'Amsterdam', die zich democratisch en radicaal noemde.³⁹ De kiesvereniging trok vanaf het begin mensen aan die zich lieten inspireren door het socialisme, van wie sommigen ook lid waren van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Treub zelf moest hier

niets van hebben: in verschillende publicaties markeerde hij de punten van verschil tussen socialisme en radicaal links-liberalisme. Het programma van de kiesvereniging was dan ook niet socialistisch: de leden verwierpen het idee van verandering door revolutie en wilden het particulier eigendom in stand houden. Wel waren de voorstellen dermate verregaand dat het *Algemeen Handelsblad* zich in een commentaar afvroeg: 'Moeten we dan niets voor de 20e eeuw overlaten?'⁴⁰

Bij de verkiezingen van 1891 bleken ook elders in het land 'radicale' kiesverenigingen te ontstaan, wat op 6 november 1892 leidde tot de oprichting van een partij met landelijke ambities.⁴¹ Het had weinig gescheeld of deze partij had de 'Bond van de democratisch-liberale partij' geheten, een naam die nog een verbintenis met het liberalisme impliceerde. Maar de meerderheid van de oprichtingsvergadering gaf de voorkeur aan de naam 'Radicale Bond'. Aan de basis van de partij stonden mannen als Johannes de Koo (de radicale hoofdredacteur van dagblad *de Amsterdammer*), Carel Victor Gerritsen (een graanhandelaar die als gemeenteraadslid in Amersfoort voor beroering had gezorgd omdat hij weigerde de eed af te leggen, tevens echtgenoot van arts en feministe Aletta Jacobs) en de eerdergenoemde Treub, die een positie als 'radicale' wethouder in Amsterdam had verworven.⁴² Programmatisch waren de democratische ideeën van de radicalen het voornaamste punt van verschil met de Liberale Unie. De nieuwe partij wilde een echt algemeen kiesrecht invoeren en de conservatieve en regenteske Eerste Kamer afschaffen, zaken die de liberalen (nog) te ver gingen.⁴³ Het belangrijkste onderscheid tussen het programma van de Radicale Bond en dat van de socialisten en sociaal-democraten was het eigendomsrecht. De radicalen hadden in artikel 1 van hun politiek programma het uitgangspunt opgenomen dat 'eerbiediging van den persoonlijken eigendom' leidend was, omdat particulier bezit een prikkel tot 'lotsverbetering' kon zijn. Wel moesten de belastingen hoger, ter bestrijding van armoede onder de massa's.⁴⁴

Een volwassen politieke partij zou de Radicale Bond nooit worden. De partij verloor veel energie aan twisten tussen verschillende kampen, die elkaar bestreden op de vierkante centimeter. In de leuze 'Leve de democratie!' vonden zij elkaar, maar veel tijd ging op aan het uitventen van verschillen in dagbladen die in rap tempo werden opgericht, van eigenaar wisselden en weer verdwenen.⁴⁵ De positie die de bond innam tussen liberalisme en sociaal-democratie, begon een

steeds groter probleem te worden. De links-liberaal Kerdyk, nog altijd een Unie-politicus, stelde de Radicale Bond zelfs een ultimatum: liberale samenwerking was mogelijk, maar dan moesten de radicalen hun geflirt met de in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgeven.⁴⁶ De Radicale Bond koos uiteindelijk duidelijk voor het liberalisme. Zo groeide de afstand tussen SDAP en Radicale Bond in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1897, toen de Radicale Bond in zijn programma ruimte liet om stapsgewijs het algemeen kiesrecht te realiseren (in plaats van meteen, zoals de sociaal-democraten wilden) en niet meegingen in de sociaal-democratische eis van 'staatspensionering' voor ouderen.⁴⁷

De matiging van de Radicale Bond en de steeds linkser programma's van de Liberale Unie zorgden ervoor dat de partijen elkaar in de laatste jaren van de negentiende eeuw weer naderden. De verschillen waren 'verwaarloosbaar klein' geworden.⁴⁸ Bij de verkiezingen van 1897 steunden zij elkaars kandidaten. Democratisch-gezinde Unie-politici werden mondiger en in de Tweede Kamer ontstond een 'vrijzinnig-democratische kamerclub', bestaande uit de meeste links-liberalen en de weinige radicalen die zitting hadden in de Kamer.⁴⁹ Zowel de links-liberalen als de radicalen gaven steun aan het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901), dat een politiek van 'sociale rechtvaardigheid' voerde. De gedachte van een fusie diende zich aan.

Verenigd in de Vrijzinnig-Democratische Bond

In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1901 bediscussieerde de Liberale Unie welke thema's uit het programma 'urgent' moesten worden verklaard. Het hoofdbestuur wilde dat de grondwetsherziening die nodig was om het algemeen kiesrecht voor mannen in te voeren zo'n urgente kwestie was, en zette nadrukkelijk ook de deur open voor vrouwenkiesrecht. Leden die conservatiever waren dan het hoofdbestuur, spraken van een 'roode circulaire', omdat ze het plan te radicaal vonden. De ledenvergadering volgde hen en stemde het voorstel weg. Kiesverenigingen uit Middelburg en Arnhem scheidden zich daarop af, waarna nog vijftien kiesverenigingen zouden volgen. Afdelingen van de Radicale Bond zochten contact met deze afgesplitste Liberale Unie-kiesverenigingen, en in maart 1901 kwam het

tot de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb).⁵⁰ Bij de oprichting sloten zich dertien zittende Kamerleden (ongeveer de helft van de aan de Liberale Unie verbonden vrijzinnig-democratische kamerclub) aan bij de nieuwe partij. Bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen, in juni, verloren de liberalen over het geheel genomen zetels, wat ook gold voor de vdb: van de dertien zetels die te danken waren aan zittende Kamerleden, bleven er na de verkiezingen slechts negen over.

In de eerste weken na de oprichting bogen de leden zich over een beginselverklaring, die recht moest doen aan de scheuring die binnen de Liberale Unie was ontstaan. Het eerste artikel behelsde het streven naar de 'ontwikkeling van onzen constitutioneel-parlementairen regeeringsvorm in democratischen zin', wat in ieder geval betekende dat het algemeen kiesrecht onmiddellijk moest worden ingevoerd voor mannen en vrouwen. Het deel van de bevolking dat het meeste belang had bij sociale hervormingen, moest invloed krijgen op de totstandkoming ervan. Dit was een belangrijk punt van geschil met behoudende liberalen, die omgekeerd redeneerden: eerst moesten mensen beschikken over welstand, daarna kon hun pas het staatsburgerschap worden toevertrouwd. Het tweede artikel borduurde voort op deze gedachte en stelde dat de vdb zich hard zou maken voor 'eene krachtige sociale wetgeving' die de maatschappelijke oorzaken moest wegnemen 'welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden'. Hierbij werd opgemerkt dat maatschappelijke vooruitgang niet gebaat was bij een scherpere klassenstrijd. De bond zou het (socialistische) streven afkeuren om het particuliere eigendom af te schaffen, maar verwierp eveneens de houding dat 'de staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedwongen, schoorvoetend behoort in te grijpen'.⁵¹ De beginselverklaring leest als de vertrouwde posities die ook door de links-liberalen binnen de Liberale Unie en door de radicalen van de Radicale Bond werden ingenomen: een agenda van democratisering en sociale hervormingen, maar op een armlengte afstand van het socialisme. De beginselverklaring bood overigens een basis voor de lange termijn. In de 45 jaar dat de vdb zou bestaan is zij slechts tweemaal aangepast.⁵²

De kernthema's uit de beginselverklaring waren ook een belangrijk onderdeel van de praktische politiek die de vdb voerde in de Tweede

Kamer. Kamerlid Dirk Bos probeerde in 1912 het ‘vrijzinnige’ deel van de Kamer (Liberale Unie, vDB en de meer behoudende Bond van Vrije Liberalen (BVL)) te verenigen achter een gedeeld program van algemeen kiesrecht en sociale hervormingen, om te voorkomen dat de conservatieve confessionelen een Kamermeerderheid zouden halen. Deze ‘vrijzinnige concentratie’ zou daarom gezamenlijk de verkiezingen van 1913 tegemoet moeten gaan.⁵³ Doordat ook de Vrije Liberalen het algemeen kiesrecht accepteerden in deze constructie, kon de SDAP in sommige kiesdistricten vrijzinnige kandidaten steunen om zo te voorkomen dat een confessioneel er met de zetel vandoor ging. Het zorgde voor een meerderheid bij de verkiezingen van Liberale Unie, vDB, BVL en SDAP. Bos kreeg de opdracht een kabinet met de SDAP te formeren – een historisch novum – maar uiteindelijk besloot een krappe meerderheid van de SDAP-leden tijdens een extra congres om niet deel te nemen aan een ‘burgerlijke’ regering.⁵⁴ Het zorgde ervoor dat Pieter Cort van der Linden een extraparlamenteair kabinet kon gaan formeren. De teleurstelling bij de vDB was groot: zijn kans het liberalisme via een democratische en sociale agenda te verbinden met de ‘redelijke’ kant van het socialisme was mislukt.⁵⁵

Met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 kwam de vDB in moeilijker vaarwater. Diens belangrijkste speerpunt was verwezenlijkt én electoraal profiteerde geen van de liberale partijen van het toegenomen kiezerspotentieel.⁵⁶ Wel diende Hendrik Pieter Marchant, de opvolger van Bos als fractievoorzitter in de Tweede Kamer, in 1918 het wetsvoorstel in dat het actief kiesrecht voor vrouwen regelde. Hij bleef herkenbare links-liberale politiek voeren, bijvoorbeeld door zich te keren tegen de beruchte antirevolutiewet van 1920 die anarchistische en communistische propaganda in veel gevallen strafbaar wilde stellen. Marchant wees erop dat zo’n wet geen zin had zonder aandacht voor sociale ongelijkheid, omdat hier de revoluties door veroorzaakt werden.⁵⁷ Ook pleitte Marchant, samen met partijgenoot en latere vVD-oprichter Pieter Oud, voor de invoering van een referendum tijdens het debat over de grondwetsherziening van 1922. In het verkiezingsprogramma noemde de vDB het referendum een ‘eisch van de democratie’, omdat een politieke meerderheid tegenwoordig een optelsom was van minderheden. Het overleg tussen die minderheden moest door het volk zelf kunnen worden gecontroleerd, vonden Marchant en Oud, vandaar hun voorstel. Het gaf bovendien

de mogelijkheid keuzes voor te leggen aan de kiezer die geen inzet van verkiezingen waren geweest.⁵⁸

In zijn afkeer van 'systeemdenkers', zoals de socialisten en de dogmatische liberalen, bepleitte Marchant in de jaren twintig zijn 'systeemloze model'.⁵⁹ Het was meer een vorm van pragmatisme en een 'open opstelling ten opzichte van nieuwe onderwerpen' dan een daadwerkelijk model.⁶⁰ Het belangrijkste uitgangspunt was dat hervormingen het resultaat moesten zijn van een nauwkeurige analyse van de samenleving. Zo kon het gebeuren dat de vdb 'enerzijds' het vrije ondernemerschap verdedigde en 'anderzijds' de medezeggenschap van arbeiders wilde vergroten, met een belangrijke rol voor de overheid om dit te faciliteren.⁶¹ Het gaf de vdb een positie die niet altijd comfortabel was: toen hij steun gaf aan de bezuinigingen in de kabinetten-Colijn werd dat de vdb zwaar aangerekend.⁶² Vanuit 'rechts' was er juist een voortdurend verwijt dat de vdb een 'sloepje aan het rode fregat' zou zijn, vanwege zijn nauwe verbondenheid met de sdap.⁶³

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond uit de 'doorbraakgedachte' de Partij van de Arbeid, een fusiepartij van sdap, vdb en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). De vdb'ers sloten zich na veel vergaderen aan bij deze nieuwe partij. Partijvoorzitter Roelof Kranenburg riep zijn partijgenoten op om in te stemmen met het fusiebesluit met een beroep op de historische traditie van de vrijzinnig-democraten. 'Democratie en sociale rechtvaardigheid bewogen ons, nu 45 jaar geleden, uit de oude Liberale Partij te treden. [...] In volle wapenuitrusting gaan wij [nu] op in een groter leger, dat strijdt voor dezelfde geestelijke goederen: democratie en sociale rechtvaardigheid.'⁶⁴

Routes naar het links-liberalisme

Met de opheffing van de vdb in 1946 verdween ook het georganiseerde links-liberalisme uit de Nederlandse politiek. Maar dat gold niet vanzelfsprekend voor links-liberale politici en links-liberale politieke ideeën. Waar hielden deze zich op in de periode na het verdwijnen van de vdb? En wat was de reden dat lange tijd geen levensvatbare links-liberale partijorganisatie kon ontstaan? In het hiernavolgende worden drie routes verkend.

Links-liberalisme in de Partij van de Arbeid: de overheersing van de sociaal-democratie

De ledenvergadering van de vdb had in 1946 met overtuiging ingestemd met de doorbraak naar de PvdA. Maar vanaf het begin was er ongemak bij de vrijzinnig-democraten binnen de nieuwe partij. Het zingen van de Internationale en het zwaaien met rode vlaggen was een vorm van symboliek waar de voormalig vdb'ers moeilijk aan konden wennen.⁶⁵ De overheersing van de 'rode symbolen' was illustratief voor de mate waarin er ruimte was voor het vrijzinnige – of links-liberale – element binnen de PvdA in de periode tussen 1946 en 1966. Snel na de oprichting maakte de doorbraakgedachte plaats voor een hernieuwde aanhankelijkheid aan de sociaal-democratische traditie. Dit werd aangewakkerd door het electorale succes van de Communistische Partij van Nederland, wat binnen de PvdA-gelederen werd gezien als waarschuwing om niets toe te geven op het sociaal-democratische profiel van de partij. Dit liet nog minder ruimte over voor een middenweg tussen sociaal-democratie en vrijzinnigheid.⁶⁶

Klachten van voormalig vrijzinnig-democraten vonden dan ook snel hun weg naar buiten. Pieter Oud worstelde met zijn verhouding tot de nieuwe partij en schreef in 1947 in het *Algemeen Handelsblad* dat er sprake was van 'stijgende ongerustheid' in de 'oud-vrijzinnig-democratische kring'.⁶⁷ Het was een voorbode van Ouds vertrek uit de PvdA om de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) op te richten in 1948. Binnen enkele jaren na 1946 was de vrijzinnig-democratische traditie binnen de PvdA 'een dierbare herinnering, maar wel voltooid verleden tijd'.⁶⁸ In een rapport van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau, dat de wrijving binnen verschillende bloedgroepen in de partij in kaart moest brengen, werd niet eens meer over vrijzinnig-democraten gesproken als aparte groep.⁶⁹

Ook programmatisch overheerste in de periode 1946-1966 de sociaal-democratie zonder uitzondering. In zijn uitvoerige studie over het sociaal-democratische gedachtegoed in de Nederlandse politiek is door Bart Tromp opgemerkt dat het PvdA-programma van 1947 de lijnen doortrok die al in het sdap-programma van 1937 waren uitgezet.⁷⁰ In een programmatische geschiedenis van de PvdA beschreef Frans Becker hoe de partij weliswaar inhoudelijke verschuivingen kende in de periode 1946-1966, maar dat dit ging om veranderingen binnen het sociaal-democratische denken. Zo ziet Becker een ontwikkeling van

de 'periode-Drees' (1946-1958), waarin het sociale overleg, gematigde inkomensontwikkeling en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid centraal stonden, naar de 'periode-Den Uyl' (1960-1986), waarin verbetering van de kwaliteit van het bestaan en democratisering van maatschappij en politiek de boventoon voerden.⁷¹ Socialisatie, de nationalisatie van productiemiddelen en het (in enige mate) beperken van het particuliere bezit waren de programmatische basis geworden van de PvdA.⁷² De wens de samenleving te democratiseren moet eerder gezien worden in de context van de jaren zestig dan als een oude vrijzinnig-democratische wens die zijn weg had weten te vinden in het sociaal-democratische program. Noch in de beginselprogramma's, noch in de verkiezingsprogramma's was de zoektocht naar balans terug te vinden van de oude vrijzinnig-democraten tussen privébezit, individuele verantwoordelijkheid en particulier ondernemerschap enerzijds en overheidsingrijpen en planmatige economie anderzijds. Opvallend, omdat Joop den Uyl bij de fusie van VDB, SDAP en CDU beslist niet tot het kamp van de verstokte socialisten kon worden gerekend en groot voorstander was van de doorbraakgedachte.⁷³

Dit alles betekent niet dat individuele PvdA'ers uit de vrijzinnig-democratische traditie geen rol van betekenis hadden in de periode tussen 1946 en 1966. Een goede illustratie hiervan is dat met de verkiezing van Anne Vondeling tot fractievoorzitter in de Tweede Kamer de PvdA in 1962 zelfs een voormalig VDB'er kreeg als politiek leider.⁷⁴ Vondeling stond bekend als gematigd sociaal-democraat, en hij hield in zijn boek *Nasmaak en voorproef* een pleidooi voor een 'grote, progressieve volkspartij', een wens die hij al koesterde sinds zijn VDB-jaren. Als PvdA-lid zou hij nog steeds bereid zijn de PvdA te doen opgaan in een groter geheel van 'samenwerkende vooruitstrevende partijen'.⁷⁵

Dit laat onverlet dat ook een oud-VDB'er als Vondeling zijn links-liberale signatuur na jaren in de PvdA feitelijk was verloren.⁷⁶ In een gastrubriek van *Democraat*, het ledenblad van D66, schreef Vondeling in 1978 een artikel waaruit bleek hoe fundamenteel de afstand tussen hem en het links-liberalisme was geworden. Hij observeerde dat zowel de leidende vrijzinnig-democraten uit zijn jeugd als de toenmalige D66'ers iets gemeen hadden. Het pragmatisme dat elk probleem van 'geval tot geval' wilde bekijken, had een geprofessionaliseerde politiek tot gevolg: 'Politiek uit de reageerbuisjes van het volstrekt steriele laboratorium bewoond door uiteraard feilloze robots die bestuurd

worden door computers voorgeprogrammeerd door Gruyters, Van Mierlo en Terlouw, die zoals bekend volstrekt rationeel en gevoelloos zijn.⁷⁷

Zoals de links-liberalen van de vdb waren opgegaan in de sfeer van de PvdA en de links-liberale ideeën verwaterden in sterk sociaal-democratische partijprogramma's, zo pasten ook de links-liberale politici van weleer zich aan: het waren sociaal-democraten geworden.

De mislukte heroprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond

'Vrijzinnig-Democratische Bond heropgericht' kopte *De Telegraaf* op 10 maart 1953.⁷⁸ Enkele maanden eerder had het voormalig vdb-Kamerlid Klaas Bijlsma een artikel in *De Telegraaf* geschreven waarin hij 'groot politiek nut' verwachtte van heroprichting van zijn oude partij.⁷⁹ Bijlsma verweet de pas door Oud opgerichte vvd slechts oppositie te voeren tegen het progressieve beleid van kabinet-Drees en uit te zijn op de vorming van een conservatief blok. Evenmin voelde Bijlsma zich thuis bij de sociaal-democraten: 'Men behoort het karakter ener socialistische partij niet aan te tasten door, wetende geen socialistische overtuiging te hebben, te doen alsof men er ideologisch toe behoort.' Daarom was het tijd voor een nieuwe vdb, besloot Bijlsma. Hij geloofde dat er 'links en rechts' duizenden kiezers waren die zijn ideeën deelden.

Bijlsma en zijn medestanders richtten de partij formeel opnieuw op en probeerden oud-leden te benaderen door een beroep te doen op 'nostalgische gevoelens': plaats van oprichting, beginselprogramma en het logo waren identiek aan die van de oude vdb.⁸⁰ In politieke zin kreeg de nieuwe oude partij enige tractie, vooral in Friesland. Twee raadsleden in de toenmalige gemeente Idaarderadeel zegden hun lidmaatschap van de vvd op en sloten zich aan bij de nieuwe vdb. Omdat het 'vrijzinnige' element in de gemeenteraad zou ontbreken als zij hun zetels 'teruggaven' aan de vvd, besloten ze als vrijzinnig-democraten in de raad te gaan zitten.⁸¹ De 'zetelroof' was echter niet het begin van een forse groei. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1953 haalde de partij in de zes gemeenten waar ze deelnam, vier zetels. Bij de Statenverkiezingen van 1954 deed de partij alleen maar mee in Friesland, maar wist geen zetels te halen. Vervolgens verdween de partij uit beeld.⁸²

Was de poging tot heroprichting ontstaan vanuit een diepgevoelde behoefte naar het links-liberale gedachtegoed in de Nederlandse

politiek? Daar lijkt het niet op. De nieuwe vdb had een mager beginselprogramma geformuleerd in 1953, dat een stuk conservatiever en sociaal-economisch rechtser was dan de vdb'ers van voor de Tweede Wereldoorlog hadden gewaardeerd.⁸³ L.H. Ruitenbergh, een PvdA-bestuurder uit christelijk-sociale hoek, was ervan overtuigd dat de oprisping het gevolg was van de sfeerverschillen tussen de oude vdb en de nieuwe PvdA. Sommige leden voelden zich nu eenmaal niet thuis in een arbeiderspartij, was zijn analyse: 'Maar er zijn nu eenmaal een aantal mensen, voor wie het politieke leven iets heeft van een sportclub en die, als H.B.S.-ers, buitengewoon gevoelig zijn voor de sfeer van die club.'⁸⁴ Waarschijnlijk had Ruitenbergh een punt. Het type leden dat zich aangetrokken voelde tot de vdb was inderdaad van een ander karakter dan het prototype sociaal-democraat of rechtse liberaal. 'Wat mij altijd in onzen Vrijzinnigen-Democratischen Bond heeft aange trokken, is het ontbreken van leuzen,' liet een mevrouw optekenen in een gedenkboek van de vdb uit 1926.⁸⁵ De missie van Bijlsma om deze leden een nieuw thuis te bieden, was mislukt.

De strijd tussen progressieven en conservatieven binnen JOVD en vvd

Werd het links-liberalisme binnen de PvdA na de fusie snel overheerst door rode symboliek en sociaal-democratische ideologie en draaide de heroprichting van de vdb uit op een teleurstelling, enige tijd leek dit anders te lopen binnen de in 1948 opgerichte vvd. De partij was een initiatief van de oud-vdb'er Pieter Oud, die de PvdA de rug had toegekeerd. Met Partij van de Vrijheid-voorzitter Dirk Stikker had hij de krachten gebundeld om te komen tot een nieuwe liberale partij. In zijn toespraak op de oprichtingsvergadering deed Oud het voorkomen alsof met de vvd de oude stromen van vrijzinnig-democratie en liberalisme weer bij elkaar gebracht waren. De dag van oprichting was volgens Oud een 'tegenhanger' van 17 maart 1901, toen de wegen van de vrijzinnig-democraten en de liberalen zich hadden gescheiden, maar nu hadden zij elkaar 'na lange omzwerving langs verschillende politieke paden' weer gevonden.⁸⁶ Oud claimde dus de vrijzinnige én de liberale erfenis. Het liet onverlet dat Oud al snel na de oprichting een behoudende koers besloot te varen. Toch zou in de periode 1948-1966 meermaals een fel debat gevoerd worden in de vvd tussen de linker- en de rechtervleugel.⁸⁷

Broeïnest van het links-liberalisme binnen de partij was de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD). De in 1954 aangetreden JOVD-voorzitter Hein Roethof had de organisatie omgevormd van een 'studieclub' naar een 'mondiger en linkser' gezelschap, dat niet bang was de moederpartij te bekritisieren.⁸⁸ Roethof, die voor de oorlog lid was geweest van de jongerenorganisatie van de VDB, stond op het punt zijn vvd-lidmaatschap te beëindigen, omdat het 'geestelijk klimaat' hem onvoldoende aansprak en hij de 'sociale bewogenheid' miste.⁸⁹ Hij liet zich overhalen de JOVD te leiden en hield in 1954 een scherpe toespraak op het eerste lustrumcongres. Hij hekelde dat de vvd was verworden tot een gezelschap van 'belastingmopperaars' en dat het liberalisme synoniem was geworden voor de elite: 'Zij kankeren tegen de hoge belastingdruk en nemen bij voorbaat stelling tegen letterlijk alles, wat er aan de kant van de PvdA aan ideeën komt zonder zelf ook maar de minste poging te ondernemen daar eigen constructieve ideeën tegenover te stellen.'⁹⁰ Roethof pleitte voor een socialer liberalisme, gericht op brede lagen van de samenleving. Hij nodigde zelfs PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger uit om te spreken op een congres.⁹¹ Het werd hem niet in dank afgenomen. Het weekblad van de vvd, *Vrijheid en Democratie*, weigerde artikelen van hem.⁹² Toen hij eind jaren vijftig bij de zeer conservatieve vvd-senator Harm van Riel, destijds de informele 'personeelschef', informeerde of hij kans zou maken op een Kamerlidmaatschap, gaf Van Riel Roethof nul op het rekest. De jonge journalist beschikte niet over 'eigen middelen' en dan was je niet onafhankelijk genoeg voor de Tweede Kamer. Het was niet de enige keer dat Van Riel progressieve vvd'ers 'op een dood spoor' probeerde te zetten via zijn connecties in de partij.⁹³

De linkere houding van de JOVD was niet alleen verbonden met voorzitter Roethof. Ook voorzitter Erwin Nypels – later een van de oprichters van D66 – kwam in de periode 1962-1964 onder meer in aanvaring met vvd-oprichter Oud. Zo organiseerde hij kort voor zijn voorzitterschap een 1 mei-bijeenkomst, om te laten zien dat 'het liberalisme er ook was voor arbeiders', iets wat hem niet in dank werd afgenomen.⁹⁴ Ook werden onder het voorzitterschap van Nypels resoluties opgesteld over sociaal-economische planning en democratische vernieuwing. De oude radicale wens om de Eerste Kamer op te heffen was daarin terug te zien.⁹⁵

De strijd van de JOVD'ers galmde door in de moederpartij. Roethof, inmiddels te oud voor de JOVD, stond aan de basis van het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), een pressiegroep binnen de vvd die een linkse koers voorstond. Aanleiding van oprichting was het zware verlies bij de Statenverkiezingen van 1962 en de naderende opvolging van Oud.⁹⁶ Roethof was benaderd door Henk Korthals, toenmalig minister van Verkeer en Waterstaat, die bereid was Oud op te volgen, mits de vvd een wat linkse koers zou varen.⁹⁷ Ook de latere D66-oprichter Hans Gruijters was betrokken bij dit gezelschap, al zou hij nooit formeel onderdeel worden van het LDC.⁹⁸ Tegenover hen stond Van Riel, vastbesloten om te voorkomen dat linkse vvd'ers de macht zouden grijpen.⁹⁹ Dit deed Van Riel in een conflict belanden met Henk Vonhoff, een nieuw aangetreden bestuurslid van de vvd, die zich als progressieve liberaal goed kon vinden in de linkse koers van het LDC. Het leidde tot vinnige brieven van Van Riel, die Vonhoff verweet 'geen diep denker' te zijn.¹⁰⁰ Ook Oud moest niets hebben van de LDC-activiteiten: 'Wat in het program van actie van het LDC goed is, is niet nieuw, en wat nieuw is, is niet goed.'¹⁰¹

De uitkomst van deze onmin was driedelig. De zeer conservatieve Van Riel raakte door de opkomende linkse liberalen in de partij zijn vele bestuursfuncties gaandeweg kwijt.¹⁰² Toch werd Korthals niet de nieuwe fractievoorzitter. Hij had er geen trek in als Van Riel bleef zitten. Edzo Toxopeus volgde Oud uiteindelijk op als politiek leider. Roethof haakte teleurgesteld af bij het LDC, omdat hij vond dat het een dood spoor was. De meerderheid wilde hem niet volgen in de wens een 'Liberale Volkspartij' op te richten. Roethof beëindigde zijn vvd-lidmaatschap en werd 'na een jaar van rouw' lid van de PvdA, waar hij later Tweede Kamerlid voor werd.¹⁰³

Het ongemak dat de episode met het LDC blootlegde, bleef ook bestaan nadat een deel van de links-liberalen zich in 1966 aansloot bij D66. Waar Roethof de belichaming was van het links-liberalisme binnen de vvd in de jaren vijftig en zestig, gold dit voor de jaren zeventig voor de al eerder genoemde Vonhoff. Hij kwam te boek te staan als 'tegenpool' van de populaire en conservatieve Hans Wiegel. Hij verzette zich tegen de polarisatiestrategie die Wiegel en Den Uyl met elkaar in stand hielden en wilde een 'niet-polariserende middenkoers' voor de vvd.¹⁰⁴ Vonhoff schreef een geruchtmakend artikel in *Liberaal Reveil*, het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van de vvd,

met als conclusie dat 'de enige winst van betekenis voor het liberalisme in Nederland' op links lag.¹⁰⁵ Wiegel zag het anders. In de jaren zestig was zijn bijnaam 'de kleine Van Riel' en richting 'arbeiders' had hij maar één boodschap: zijn vvd geloofde in onderwijspolitiek als middel voor het maken van maatschappelijke carrière.¹⁰⁶ Voor Vonhoff ('Liberalen zijn nooit socialist geweest, maar wel altijd links') was het verbinden van het liberalisme met de sociaal-democratie juist leidend in veel van zijn activiteiten.¹⁰⁷ Zo bezocht hij het Des Indes-beeraad dat gold als opmars voor de paarse kabinetten, publiceerde hij over de mogelijkheid van een vvd-PvdA-coalitie, en claimde hij met zichtbaar plezier de vrijzinnig-democratische erfenis van de vdb voor 'zijn' vvd – waarschijnlijk als wapen tegen de machtige conservatieve vleugel.¹⁰⁸ Ook in latere jaren zou de linkervleugel van de vvd nu en dan aan kracht winnen, met name als een beoogd politiek leider wat linkser in de wedstrijd zat dan het kader (Joris Voorhoeve, Hans Dijkstal, Mark Rutte aan het begin van zijn politieke leven). Toch zou dit nooit een serieuze omvorming van de partij naar links-liberale snit betekenen. De vvd bleef de behoudende liberale koers varen die Oud al snel na de oprichting had ingezet.

Conclusie: Hoe de jaren zestig D66 tot leven wekten

Op 14 oktober 1966 werd Democraten '66 opgericht door het initiatiefcomité D'66, dat in de maand daarvoor het *Appel* had verspreid over Nederland.¹⁰⁹ De oprichting was het resultaat van tal van connecties in het Amsterdamse intellectuele milieu: op de redactie van het *Algemeen Handelsblad* maakte Hans van Mierlo door de provoprotesten in Amsterdam een proces van 'bewustwording' door. Studievrienden Peter Baehr en Erik Visser waren tot de conclusie gekomen dat Nederland behoefte had aan een 'Democratische Partij' en benaderden daarvoor vvd-raadslid (en collega-journalist van Van Mierlo) Hans Gruijters, die net daarvoor (opnieuw) een stevige aanvaring had gehad met de conservatieven binnen de vvd omdat hij wegbleef bij het huwelijk tussen prinses Beatrix en Claus von Amsberg.¹¹⁰

De partij die ze oprichtten, had twee gezichten: enerzijds dat van de politieke beweging die was ontstaan in een cultuur van vernieuwing, bedoeld om af te rekenen met 'de ontoereikendheid van de verouderde

politieke spelregels' en de 'onbeweeglijkheid en verstarring van het partijenstelsel'.¹¹¹ Anderzijds het gezicht van de niet-socialistische, links-liberale en pragmatische partij: rechtser dan de PvdA en linkser dan de vvd.¹¹² Deze tweezijdigheid kwam ook tot uiting in het eerste verkiezingsprogramma van de Democraten: het besloeg meer thema's dan enkel het streven naar een nieuwe democratische cultuur en is wel omschreven als 'radicaal vooruitstrevend'.¹¹³ In ieder geval werd de oprichting een succes: de partij kwam met zeven zetels in de Tweede Kamer in 1967.

Waarom lukte nu wel wat in de periode 1946-1966 niet was gebeurd: de totstandkoming van een duurzame links-liberale politieke organisatie, die – soms wel en soms niet bewust – voortbouwde op de politieke erfenis van de vertegenwoordigers van het links-liberalisme van het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog?

Ontegenzeggelijk hebben 'de jaren zestig' D66 gebaard, doordat de tijd alle ruimte bood voor een partij 'zonder religieuze overtuigingen of klassenstrijd'.¹¹⁴ In het ontzuilende Nederland stemden jonge mensen niet per definitie zoals hun ouders, die bovendien zelf ook vaker 'shopten' in het stemhokje. Zo ging de Katholieke Volkspartij tussen 1963 en 1972 van 32 procent van de stemmen naar 18 procent.¹¹⁵ Daarbij trok een heuse democratiseringsbeweging door de wereld.¹¹⁶ De gevolgen van deze brede sociaal-culturele veranderingen vormden de voedingsbodem waarop D66 kon bloeien. Terugblikkend op deze tijd schreef Van Mierlo in zijn notities: 'Er ontstond steeds meer materiële vrijheid. Maar er was nog te weinig geestelijke vrijheid. Te veel taboes. Te weinig tolerantie. Te veel regentendom. Er moest gedemocratiseerd worden'.¹¹⁷ Niet alleen D66 was op deze manier een kind van de jaren zestig. De wijze waarop Nieuw Links binnen de PvdA kon groeien, die zich (naast een linkser PvdA-koers) liet voorstaan op democratisering van politiek en samenleving, toont overeenkomsten met de totstandkoming van D66.¹¹⁸

Maar wie naar D66 kijkt door de bril van de geschiedenis van het liberalisme in Nederland, ziet nog iets anders. In feite was de oprichting van D66 het derde geval van links-liberale ontevredenheid over de conservatieve koers van de vvd. De onsuccesvolle poging tot heroprichting van de vdb in 1953 en het ldc binnen de vvd gingen D66 voor. De nieuwe vdb kreeg weinig politieke tractie: hij was te zeer een nostalgisch project voor vdb'ers van voor de oorlog die niet konden

wennen aan de PvdA, die 'roder was dan was beloofd' bij de oprichting. Het LDC koos ervoor te blijven opereren binnen de vvd, maar ondervond binnen de partijkaders te veel weerstand van dominante behoudende liberalen als Oud, Van Riel en – later – Wiegel. Bovendien zou een groot deel van de LDC-sympathisanten vroeger of later betrokken raken bij het nieuwe D66.

De personen Roethof, Gruijters, Nypels en Vonhoff illustreren bovendien dat het links-liberalisme binnen de vvd sterk aan personen was gekoppeld. Als deze vertrokken uit de partij (Roethof, Gruijters en Nypels) of op een al dan niet zelfgekozen zijspoor terechtkwamen (Vanhoff, Korthals), was er geen levendig links-liberaal partijkader dat permanente invloed uitoefende op de ideevorming binnen de partij. Bij D66 lagen de zaken anders. Advocate Anneke Goudsmit (later Tweede Kamerlid) herinnerde zich de 'leuke, beetje studentachtige sfeer', een contrast met de partijkaders die weinig ruimte boden.¹¹⁹ Ging de heroprichting van de vdb gepaard met een gevoel van nostalgie bij oud-vrijzinnig-democraten, D66 riep een gevoel van vernieuwing en verjonging op: het merendeel van de oprichters had zijn politieke coming of age beleefd ná de oorlog.¹²⁰

Van Riel-biograaf Mark Verheijen heeft opgemerkt dat een persoon als Van Riel diende als 'antipool' voor degenen die deze ongedwongenheid en liberale vernieuwing nastreefden: 'Een deel van de partij en de achterban werd door zijn houding, uitstraling en ideeën afgestoten van de partij.' Volgens Korthals heeft dit bijgedragen aan de potentie van D66, dat anders 'minder vat had gekregen op een groep jonge partijleden en kiezers'.¹²¹ Het is misschien de ironie van de geschiedenis dat de liberalen die het hardst hun best deden om de vvd te behouden voor het conservatieve liberalisme, de wegbereiders zijn geweest voor de terugkeer van een links-liberale beweging in de Nederlandse politiek.